

ПЕТРО КРАЛЮК

Національний університет "Острозька академія"

Острог

**РОЛЬ ДІАСПОРИ В РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ
ФІЛОСОФСЬКОЇ ТРАДИЦІЇ В ХХ СТ.**

Перш ніж приступити до висвітлення поставленої проблеми, вар-

то було б хоча б у загальних рисах з'ясувати, що ми розуміємо під поняттям українська філософська традиція.

Варто відзначити, що українська земля займає унікальне місце в розвитку філософських традицій. При чому ця унікальність навіть не стала предметом осмислення. Причиною такої “непритомності” є те, що новочасна українська культура, яка мала б це зробити, значною мірою сформувалася в колоніальних умовах. Комплекси національної неповноцінності у нас є достатньо сильні. Тому ми часто ігноруємо те, що могло б стати предметом національної гордості. Водночас акцентуємо увагу на речах ущербних, іноді навіть звеличуючи їх. Не дивно, що від діячів такої закомплексованої культури важко чекати осмислення унікальності України в розвитку філософських традицій.

У чому ж ця унікальність?

По-перше, Україна мала безпосереднє відношення до становлення європейської філософської традиції. Тут були поширенні такі раньофілософські школи, як орфізм і піфагорейство. Звідси походив один із “семи мудреців” древньої Елади Анахарсіс. Дали українські землі стародавній Греції й деяких мислителів елліністичного періоду. При чому ідеї, які продукували ці філософи, мали паралелі з поглядами українських мислителів, наприклад, з поглядами Григорія Сковороди.

По-друге, Україна мала певне відношення до індійської філософської традиції. Не будемо чіпати дещо дискусійного питання про походження індійських аріїв з українських земель. Але те, що існують паралелі між індійськими Ведами й давньоукраїнським фольклором, наприклад, колядками, можна не сумніватися. Незважаючи на загалом європейське оформлення української філософської думки, тим не менше в поглядах її представників несвідомо “проривалися” моменти, які більше засвідчують їхню прив'язаність до індійської традиції, ніж до європейської. Такою, наприклад, можна вважати т. зв. “філософію серця”, яка зорієнтована на внутрішнє самозаглиблення, а не на “зовнішнє” раціональне пізнання, “хутірну філософію”, що має на меті втечу від суєтного світу, ідеї метепсихозу, що несвідомо виявляються в Тараса Шевченка, Уласа Самчука тощо.

По-третє, Україна стала територією, де існували й співіснували різні філософські “малі” традиції. Тут була представлена досократична філософія (орфізм, піфагорейство, Анахарсіс), класична давньогрецька філософська думка в формі платонізму (це, зокрема, було характерним для філософського навчання в Ольвії), елліністична філософія (Біон Борисфеніт, Сфер Боспорський), православно-слов'янська філософська традиція (релігійно-філософська думка Київської Русі й українського Середньовіччя аж до кінця XVI ст.), ренесансна філософія (Григорій Саноцький, Станіслав Оріховський та ін.), західноєвропейська неосхоластика (філософія у єзуїтських колегіумах, Києво-Могилянська академія).

Були представлені в Україні також національні філософії – німець-

ка класична (Й.Б. Шад, адепти кантіанства, шелінгіанства, гегельянства, ніцшеанства, які здебільшого працювали у вищих навчальних закладах України), російська (релігійна філософія кінця XIX – початку XX ст., русифікований марксизм), польська (різноманітні польські суспільно-філософські течії XIX – початку XX ст., Львівсько-Варшавська філософська школа). Має тут певне поширення й єврейська та угорська філософські думки. Були в Україні й прихильники неомізму. Хоча складно сказати, чи витворили вони тут свою традицію. Певно, ні одна земля не знала такого різноманіття філософських традицій, як Україна.

Вищевказані чужі національно філософські традиції відіграли в культурі України подвійну роль. З одного боку, вони знайомили українців із новими філософськими ідеями, сприяли інтенсивному філософському спілкуванню. Водночас у поглядах представників чужих філософських традицій в Україні іноді знаходили відображення особливості українського світосприйняття. Тому частково їхню філософію можна розглядати як українську. Але, з іншого боку, іноземні філософські традиції виконували не лише конструктивну, а й деструктивну роль. Вони нав'язували українцям чужі їм символи, ідеї, руйнуючи тим самим їхній символічний світ. Щодо власне української філософії, то її становлення й розвиток відбувався в несприятливих умовах колоніальної залежності, коли українці не могли творити своїх повноцінних культурних інституцій, в середовищі яких культивувалася б філософія.

Фактично українська філософія почала формуватися в кінці XVI ст. Тоді руйнується тут православно-слов'янська філософська традиція, котра вже до того зазнала серйозної деградації, а на її основі формується нова, власне українська філософія. При чому здійснювалося це під сильними окцидентальними (західноєвропейськими) впливами. У певному сенсі українську філософію правомірно розглядати як синтез православно-слов'янської традиції й філософських ідей Заходу.

Проте новонароджена українська філософська традиція, в силу ще своєї несформованості, а також відсутності необхідних для її розвитку середовищ, не могла нормально розвиватися. Колоніальний статус України не дав можливості сформуватися тут ні в XVII, ні в XVIII, ні навіть у XIX ст. повноцінній, власне українській філософській традиції, яка була б представлена на рівні професійної філософії. Переважно українська філософська традиція в даний час існувала на рівні філософії непрофесійної, котра знаходила вияв переважно в творах художньо-літературного й публіцистичного характеру (Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, М. Драгоманов, І. Франко, Леся Українка та інші). Навіть Г. Сковороду важко вважати класичним професійним філософом. У той же час на українських землях у сфері професійної філософії були представлені різні неукраїнські філософські традиції.

Те, що на наших землях власна філософська думка виявлялася не

стільки у професійній, скільки в непрофесійній формі, є однією із суттєвих ознак її розвитку. Професійна філософія – це розкіш. Її здебільшого можуть дозволити собі самодостатні в політичному й культурному плані етноси й держави. Народи ж пригноблені, як правило, змушені задовольнятися фрагментарними філософськими ідеями переважно в художньо-літературних та інших писемних творах.

“Виведення” української філософської традиції на рівень професійний в основному відбулося в ХХ ст. Її велику роль тут відіграла саме українська діаспора.

Так, після першої світової війни українці поза межами УСРР, а також українських етнічних територій, що входили до складу іноземних держав, створили ряд наукових інституцій, які мали на меті розвиток українознавчих студій, а також підготовку українських національних кадрів. Однією з найбільших таких інституцій був Український Вільний університет. Початково виникнувши у Відні, він у міжвоєнний період функціонував у Празі. У післявоєнний період, у 1945 р., даний навчальний та науковий заклад був перенесений до Мюнхена. Навколо цього університету сформувалася ціла низка інститутів і товариств.

Українські наукові інститути існували у Варшаві та Берліні. А з 1921 р. значно поживало свою роботу Наукове Товариство ім. Шевченка, видаючи “Записки” в різних серіях.

Функціонування вищевказаних інституцій створило певні умови для розвитку української філософської думки на еміграції. Саме тут виявився талант такого українського філософа, як Дмитра Чижевського. Останній ще в дореволюційні часи здобував вищу освіту у Петербурзі, а потім у Києві. Тоді він опинився в полі російської філософської традиції. У 1921 р. Д. Чижевський емігрував до Німеччини, де слухав лекції К. Ясперса, М. Гайдеггера, Е. Гуссерля та деяких інших відомих німецьких філософів. Певний час працював в українських інституціях Праги та Берліну, а потім у славистичних та українознавчих центрах Німеччини та США.

Д. Чижевський переважно відомий як історик філософії та літературознавець. Йому належить ряд розвідок про Е. Канта, Ф. Шллера, Г. Гегеля, Ф. Ніцше, Г. Сковороду, М. Гоголя, П. Куліша, Т. Шевченка, В. Липинського тощо. Мислитель розглядав будь-яку філософську систему, як “обмежений та частковий вияв абсолютної правди” й водночас як “вияв певного часового, національного, мистецького наукового, релігійного і т. ін. пункту погляду”. Тому для нього будь-яка “філософія” є певне усвідомлення неперехідних елементів певної національної культури, наукового світогляду, мистецького стилю, певної позитивної релігійності.

Для Д. Чижевського філософія має існувати в національній формі. Цей момент був своєрідним відбитком тієї ситуації, що мислителю довелося жити в епоху націоналізму. Йі, відповідно, тиск національних стереотипів позначився на його творчості. Водночас, перебуваючи під

впливом німецької класичної філософії, зокрема гегельянства, Д. Чижевський вважав, що існує якась магістральна лінія філософського розвитку, котра проходить через певні країни й народи. У контексті його розмірковувань простежувалася думка, що в історії розвитку філософської думки існують “історичні” народи, які є лідерами в філософії на якомусь конкретному етапі, й народи, які знаходяться на маргінесі філософського розвитку й не творять “синтези філософського значення”. До таких, зокрема, належать слов'янські народи, в т.ч. й український. Щоправда, вважав Д. Чижевський, в перспективі слов'яни, можливо, дадуть для світу “великого філософа”, а лінія філософського розвитку пройде через них.

Виходячи саме з таких міркувань, Д. Чижевський запропонував схему історії української філософії, яка була представлена в ряді його праць, передусім у “Нарисах з історії філософії на Україні”, написаних в другій половині 20-их рр. Найбільш яскравим представником української національної культури на філософському рівні Д. Чижевський вважав Г. Сковороду, якому, до речі, він присвятив спеціальне монографічне дослідження. Останній, на його думку, започаткував т. з. “філософію серця”, яка, власне, й виражає національні риси українців. До яскравих представників цієї філософії відносив також М. Тоголя і П. Юркевича. Ця схема, як і концепція “філософії серця”, стали парадигмальними для більшості істориків української філософії.

До українських соціальних філософів того часу, талант якого значною мірою виявився саме на еміграції, належав В'ячеслав Липинський. Варто відзначити його значну філософську ерудицію. В. Липинський співпрацював з Українським науковим інститутом у Берліні. На еміграції він написав об'ємний твір “Лист до братів-хліборобів”, де осмислювався досвід українських подій 1917 – 1920 рр., також тут автор викладав свої доволі специфічні соціально-філософські й історіографічні погляди.

Для більшості українських політиків і політичних мислителів В. Липинський був “ізгоєм”. До того ж ізгоєм, який свідомо бунтував проти більшості, подаючи її в непривабливому світлі. У цьому плані особливо показовою є згадувана праця В. Липинського “Листи до братів-хліборобів”. Не вдаючись до характеристики поглядів В. Липинського, які загалом є достатньо відомими, зазначимо лише, що для українців цей мислитель був, є і буде оригінальним й водночас великим інтелектуальним авторитетом. Правда, його велич і оригінальність зовсім не в конструктивізмі, а в критиці. Він зумів нетрадиційно для українців піти до розуміння й трактування власне українських проблем. В. Липинський не побоявся критикувати поширені в тогочасному суспільстві уявлення. Зокрема, піддав цікавій та різнобічній критиці соціалізм, демократію, українську інтелігенцію, ідеалізовані нею “народні маси”. Завдяки В. Липинському, українці змогли побачити свої вади, які не давали їм стати повноцінною державною нацією. Деякі критичні

зауваги В. Липинського не втратили свого значення по сьогоднішній день.

Ще одним соціальним мислителем, діяльність якого значною мірою відбувалася на еміграції, був Дмитро Донцов. Він досить добре орієнтувався в європейській філософській думці, зокрема, в сучасних течіях. Тим не менше, Д. Донцов часто апелював до української культури. Особливо високо цінував Т. Шевченка. Загалом він дав цікаве філософське осмислення творчості ряду видатних українських письменників. Проте Д. Донцова ми передусім знаємо як ідеолога українського націоналізму. У центрі його розмірковувань знаходилася ідея нації. Розглядаючи націю єдиним суб'єктом історії й культури, він розглядав її передусім, як природне (біологічне) утворення, скріплене походженням та "єдністю крові". Однак, на його думку, велику роль у долі нації відіграє ірраціональний духовний чинник. Д. Донцов вважав, що панувати можуть лише ті нації, які володіють великим фанатизмом й "телеологічною ідеєю". В основі ж відносин між націями лежить боротьба за існування, прагнення до влади й експансії.

Д. Донцова, як і В. Липинського, попри їхню філософську ерудицію, не можна вважати класичними професійними філософами. І все ж їхні твори справили певний вплив на розвиток української професійної філософії. У якійсь мірі це також стосується Володимира Винниченка. Після 1920 р. останній, перебуваючи на еміграції, відійшов від політичної діяльності й присвятив себе літературній праці, мистецтву й філософії. Спочатку він поселився неподалік Берліну, потім перебрався до Франції, де придбав клаптик землі в Приморських Альпах. На еміграції В. Винниченко написав ряд літературних творів, де він намагався викладати соціально-філософські ідеї в художній формі. Передусім це стосується романів "Сонячна машина" й "Слово за тобою, Сталіне". У цих творах мислитель піддавав критиці як капіталістичний, так і соціалістичний устрій у його більшовицькому виконанні. Водночас намагався спроектувати картину суспільства соціальної справедливості.

Ідеї, які ми зустрічаємо в згаданих художніх творах, були системно викладені й доповнені в філософській праці В. Винниченка "Конкордизм", яку він написав у кінці свого життя. Цей твір можна вважати своєрідним філософським заповітом мислителя. На жаль, "Конкордизм" до сьогоднішнього часу залишається неопублікованим. Далеко не останньою причиною цього є те, що в даній роботі було висловлено ряд незвичних, навіть, можливо, шокуючих ідей. Однак це не значить, що ми повинні ховати ці ідеї в шухляду. Тим більше, що теорія конкордизму, викладена В. Винниченком у цьому творі, стала одним із способів саме українського осмислення непростих реалій ХХ ст. У ній чудово продемонстрована українська ментальність зі всіма її плюсами й мінусами. Ця теорія – своєрідне дзеркало, в яке час від часу варто заглядати українцям. Правда, не для того, щоб милуватися собою, а бачити свої вади.

Соціально-філософські теорії В. Липинського, Д. Донцова й В. Винниченка, в яких переважно знайшли відображення реалії міжвоєнного періоду і які, в певному сенсі, стали відповіддю на виклик цих реалій, засвідчили, що українська філософська думка, незважаючи на несприятливі умови свого існування, все таки здатна продукувати оригінальні погляди, в яких би давалося осмислення актуальних проблем, у т.ч. з позицій українського світосприйняття.

Період після другої світової війни позначився деякими новими тенденціями в розвитку української суспільної та філософської думки на еміграції, що було пов'язано з тогочасними політичними змінами. У даний час майже всі українські землі опинилися в складі СРСР. Українські культурні центри, що функціонували на західноукраїнських землях, припинили свою діяльність. У кращому випадку їх радянізували. Наприклад, Наукове Товариство ім. Шевченка у Львові було перетворене в Інститут суспільних наук. Припинили свою діяльність й українські культурні центри в країнах центральної Європи, які опинилися в сфері впливу Радянського Союзу. Деякі з них перенесли свою діяльність у країни Західної Європи та Сполучені Штати Америки.

Друга світова війна призвела до нової хвилі української еміграції в країни Заходу. Переважно це були політичні емігранти, які пройшли горнило складної боротьби. Не дивно, що вони основну увагу зосереджували на створенні емігрантських політичних інституцій, які б вели боротьбу з радянською владою. Інституціям культурного плану приділялася менша увага. Тим не менше, культурний потенціал української еміграції залишався доволі потужним. З цим не могли не рахуватися в радянській Україні. Тут так чи інакше мусили відповідати на культурні виклики українських емігрантів. Звісно, робилося це, передусім, з політичною метою. Але завдяки цьому, відбувалася певна стимуляція культурного життя підрадянських українців.

У післявоєнний період на еміграції продовжували працювати такі українські мислителі, як В. Винниченко, Д. Донцов та Д. Чижевський. Хоча пік їхнього творчого злету вже минув. Водночас заявила про себе оригінальними творами нова генерація українських філософів, деякі з них стали відомими ще в довоєнний період. У їхній творчості бачимо намагання осмислити проблеми українського національного буття й, зокрема, проблеми української культури. Однією з примітних рис філософських поглядів цих мислителів було звернення до питань етнічної психології українців, особливостей їхнього світосприйняття.

Дані питання були надзвичайно актуальними для українських національно-свідомих емігрантів. Адже друга світова війна, на яку покладали надії деякі українські політики, не привела до створення Української держави. Більше того, Україна вийшла з цієї війни із великими втратами.

Цю поразку не достатньо було пояснити політичними причинами. Потрібно було глянути глибше, розібратися в специфіці етнічної пси-

хології українця та його світогляді. До філософів, які займалися вказаними питаннями, належали Іван Мірчук, Микола Шлемкевич, Олександр Кульчицький, Володимир Янів та інші.

Діяльність Івана Мірчука (1901 – 1961), випускника Віденського університету, була пов'язана з Українським Вільним університетом, який у післявоєнний період був перенесений до Мюнхена, а також Українським науковим інститутом у Берліні. У своїх працях І. Мірчук розглядав український світогляд, у якому простежував синтез західних і східних елементів. Він намагався довести окремішність української духовності від російської. Цьому, зокрема, була присвячена його праця, видана німецькою мовою, “Толстой та Сковорода – два національні типи”. І. Мірчук вважав, що при творенні філософських систем або наукових теорій необхідно враховувати національну приналежність автора.

Проблеми українського національного характеру були в центрі зацікавлень М. Шлемкевича (1894 – 1966). У 50-их рр. він видав ряд філософсько-публіцистичних праць. Це – “Загублена українська людина” й “Таличанство”. У книзі “Загублена українська людина” М. Шлемкевич дає історичний та соціопсихологічний аналіз трагічного шляху становлення українського національного характеру. Аналізуючи українську історію та культуру, М. Шлемкевич виділяє кілька соціопсихологічних типів українців. Це – “старосвітський поміщик”, “гоголівська людина”, якій властива роздвоєність душі, “сковородинівська людина” (глибокий людський тип, що в самовдосконаленості шукає нового кращого світу) й, нарешті, “шевченківська людина”, яка перетворює життя на основі праведного закону. М. Шлемкевич вірив у народження нової української людини, “нової громади” духа, яка дасть можливість адекватно реалізувати українську вдачу в незалежній Україні. Цей філософ також намагався осмислити проблему ментальної та культурної розділеності українства. Зокрема, це питання він розглядав у роботі “Таличанство”.

Одним із найбільш значних українських професійних філософів, діяльність якого значною мірою відбувалася на еміграції, був О. Кульчицький (1895 – 1980). Він отримав хорошу філософську освіту. Його погляди формувалися під впливом структурної психології, праць А. Бергсона, М. Гартмана, Н. Мунье, М. Шелера. Хоча головним джерелом його філософствування стали погляди Е. Канта й Г. Сковороди. Йому належить ряд праць, де він систематично виклав свої філософські погляди. Це – “Нарис структурної психології”, “Український персоналізм”, “Основи філософії і філософських наук” та інші.

Не вдаючись до загальної характеристики поглядів цього цікавого філософа, звернемо увагу на його трактування української ментальності. У даному випадку О. Кульчицький звертався до проблеми підсвідомого в його юнгівському трактуванні. На його думку, підсвідоме – “матірньо-творче підґрунтя свідомості”, символ-архетип. Він приходив

до висновку, що найхарактернішим архетипом українського колективного підсвідомого є архетип ласкавої, плодючої землі. Цей архетип сформувався під впливом двох чинників. З одного боку, це тісний зв'язок із землею, що на ній споконвіку жив український народ. З іншого – структура українського родинного життя, де жінка-матір відіграє значну роль. О. Кульчицький виділяв різноманітні чинники, що формували етнічну психологію українців протягом століть. До них він, зокрема, відносить: расові, геопсихічні, історичні, соціопсихічні, культуроморфні, глибиннопсихологічні. При цьому він застерігав, що ці чинники впливають комплексно.

Загалом, характеризуючи погляди О. Кульчицького, можемо констатувати, що в особі останнього маємо цікавого мислителя, який намагався осмислювати українські проблеми, опираючись на здобутки західноєвропейської філософії. Не виходячи за межі західноєвропейського філософського контексту, він, тим не менше, на ряд проблем дивився “українськими очима”, виявляючи особливості українського світосприйняття.

Проблеми світогляду українського народу, його етнічна психологія опинилися в центрі зацікавлень ще одного філософа – В. Яніва – людини зі складною біографією. Він брав активну участь у націоналістичному русі, неодноразово арештовувався польською та німецькою владою. Людина надзвичайної енергії, активний організатор українського життя в діаспорі, він після другої світової війни почав працювати в Українському Вільному університеті, Українському Католицькому університеті, брав участь у роботі різних наукових і культурних інституцій українців за кордоном.

У 1949 р. В. Янів захистив габілітаційну дисертацію “Психологічні основи окциденталізму”, яка була присвячена особливостям етнічної психології українців. Він також написав ряд робіт, присвячених виявам етнопсихологічних моментів у працях ряду діячів української культури. Мислитель намагався розглядати проблему духовності української людини в європейському контексті, підкреслюючи окцидентальний, тобто західноєвропейський, характер української культури. Європейську, а отже й українську людину, з точки зору В. Яніва, характеризує динамізм, який наражає її на постійний ризик і змушує шукати відповідь на питання “Який сенс має наше життя?” Це питання веде до утвердження в абсолютну цінність, набуваючи трансцендентного виміру.

Розглядаючи погляди В. Яніва щодо етнічної психології українців, варто зазначити, що, попри цікаві спостереження, вони видаються дещо надуманими. Передусім це стосується намагання підвести українську духовність під стандарти духовності західноєвропейської й представити українців типовими європейцями (хай навіть з певними невеликими відхиленнями).

Творчість філософів української діаспори, які намагалися аналізувати українську психологію, національний характер, стала відповіддю

на виклики українству в ХХ ст. Це були спроби оригінально й глибоко осмислити реалії українського буття. І саме це дає нам підстави розглядати творчість цих мислителів як важливу сторінку в історії української філософії.

Підсумовуючи вищесказане, можемо констатувати, що українська діаспора, її наукові інститути відіграли унікальну роль в розвитку української філософської традиції. Попри несприятливі умови, саме діаспорні інституції фактично вивели її на професійний рівень, тим самим показавши, що українці здатні продукувати філософські ідеї не лише на рівні художньої літератури чи публіцистики, а й на рівні професійному.